

Odkrywanie Miejsca

– materialne i duchowe dziedzictwo kulturowe
w działaniach Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”
w Lublinie

Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” jest samorządową instytucją kultury działającą w Lublinie. W realizowanych programach nawiązuje do symbolicznego i historycznego znaczenia swojej siedziby, Bramy Grodzkiej, zwanej też Bramą Żydowską. Była ona dawniej przejściem pomiędzy miastem chrześcijańskim a żydowskim, miejscem spotkania różnych kultur, tradycji i religii.

W 1939 roku Lublin miał prawie 120 tysięcy mieszkańców, włączając w to około 45 tysięcy Żydów. W czasie wojny Niemcy wymordowali żydowskich mieszkańców miasta, a dzielnica żydowska została zniszczona. Symbolem tamtych czasów stał się Majdanek, znajdujący się blisko Lublina niemiecki obóz śmierci.

Zmiany, jakie przyniósł Polsce upadek komunizmu w roku 1989, rozpoczął proces odzyskiwania przez polskie społeczeństwo Pamięci. Lublin był również jednym z wielu polskich miast, które musiało zmierzyć się ze swoją zapomnianą przez lata przeszłością.

Zaczynając na początku lat 90. naszą działalność w Bramie Grodzkiej, my również nic nie wiedzieliśmy o historii lubelskich Żydów. Nie byliśmy świadomi tego, że olbrzymia, pusta przestrzeń po jednej stronie Bramy ukrywa pamięć po mieście żydowskim; nie zdawaliśmy sobie sprawy, że Brama prowadzi do nieistniejącego miasta – żydowskiej Atlantydy. W miejscu, w którym przez lata były domy, synagogi i ulice, jest teraz wielki parking, nowe drogi i trawniki. Duża część tego terenu została pokryta betonową skorupą, razem z fundamentami dawnych żydowskich budynków została schowana pamięć o tych, którzy kiedyś tu mieszkali. Nie da się zrozumieć historii Lublina bez tych pustych miejsc wokół Bramy. Stały się one dla Teatru NN naturalnym miejscem realizowania działań artystycznych – Misteriów Pamięci, odkrywających pamięć o przeszłości, ale będących też oplakiwaniem ofiar zagłady.

Jedno z nich to „Poemat o Miejscu” zbudowany wokół idei, że mimo lat, które minęły, mimo betonowej skorupy ukrywającej pamięć o mieście żydowskim – przeszłość zawsze wraca do nas. Jest jak światło przenikające nawet beton. Misterium „Poemat o Miejscu” rozpoczyna się w sposób bardzo symboliczny – w całej przestrzeni, gdzie kiedyś było miasto żydowskie, gaśnie światło, tworząc „scenę” do dalszych działań. Po drugiej stronie Bramy, wśród rozświetlonych ulic Starego Miasta trwa niezakłócone, normalne, codzienne życie. Brama staje się przejściem pomiędzy światłem a ciemnością. Uczestnicy misterium, przechodząc przez Bramę, wchodzą w ciemność, a na ich drodze pojawia się światło zapalające się w kolejnych, mijanych przez nich, otwartych studzienkach kanalizacyjnych. Uczestnicy misterium idą drogą prowadzącą przez nieistniejące miasto żydowskie aż do miejsca, gdzie kiedyś stała synagoga.

Misteria Pamięci są próbą tworzenia artystycznych działań, w których wykorzystywany jest fragment miasta z jego konkretną topografią, historią i z istniejącą w nim infrastrukturą techniczną. Nie ma tu żadnych rekwizytów, żadnej sztucznej scenografii ani aktorów. W przypadku „Poematu o Miejscu” wydobywające się z głębi otwartych studzienek światło i głosy tworzą rodzaj wielkiej instalacji artystycznej, odsłaniającej ukryte i niewidoczne na co dzień znaczenia zawarte w pustej przestrzeni tuż obok Bramy Grodzkiej.

Dawna dzielnica żydowska w Lublinie, lata 30. XX wieku, autor nieznanym.

Ostatnia latarnia żydowskiego Lublina.

Brama Grodzka – lata 30. XX wieku, – remont w 1994 roku.

W roku 2004 w miejscu po dawnej dzielnicy żydowskiej została zapalona symboliczna „wieczna lampka” jako upamiętnienie świata, którego już nie ma. Tą „wieczną lampką” jest jedna z ostatnich ocalałych w Lublinie przedwojennych latarni ulicznych. Latarnia nie gaśnie ani w dzień, ani w nocy. Świecąc przez całą dobę, przypomina o żydowskim mieście i jego mieszkańcach. Jest świadectwem naszej pamięci.

Kiedy w 1992 roku Teatr NN zasiedlił Bramę Grodzką i przylegające do niej kamienice, było to jedno z najbardziej zdewastowanych miejsc w Lublinie, w którym prowadzono działalność kulturalną. Wszystkie zajęte przez Teatr NN obiekty wymagały kapitalnego remontu.

W 1994 roku Urząd Miasta w Lublinie przeznaczył dotację na remont i zabezpieczenie popadającej w ruinę Bramy i sąsiadującej z nią kamienicy. Teatr podjął się wtedy pełnienia obowiązków inwestora zastępczego. Zanim rozpoczęły się właściwe prace remontowo-budowlane i zabezpieczające, przygotowano solidne podstawy do tej inwestycji. Została stworzona koncepcja programu wykorzystania Bramy Grodzkiej i przyległych do niej kamienic, jak również nakreślono program inwestorski dla całego przedsięwzięcia.

Dla Teatru NN nie był to zwykły remont, lecz ratowanie pamięci odcisniętej w tym konkretnym miejscu. Była to trudna lekcja uczenia

się, czym jest zabytek i co oznacza wzięcie na siebie odpowiedzialności bycia jego gospodarzem. Było to też kreowanie nowej żywej przestrzeni powoli wrastającej w lubelskie Stare Miasto.

W czasie remontu zrodził się pomysł zaadaptowania części przestrzeni siedziby ośrodka w kamienicy Grodzka 21 na kawiarnię nawiązującą w swoim wystroju i programie do kultury żydowskiej. Powstała w ten sposób kawiarnia „Szeroka 28”.

Dodać tu jeszcze należy, że Stare Miasto postrzegane było wtedy jako wyjątkowo niebezpieczna dzielnica, którą zamieszkują w dużej mierze ludzie z marginesu społecznego. Na ogromną skalę zaistniał tu problem degradacji substancji zabytkowej.

Poprzez swoją aktywność musieliśmy przekonać mieszkańców Lublina do tego, że na Starym Mieście również może być prowadzona działalność kulturalna. Odbudowa i przywracanie do życia całego kompleksu kamienic i Bramy Grodzkiej stały się ważnym krokiem do rewitalizacji lubelskiego Starego Miasta.

Projekt „Dom – Grodzka 19”

W roku 1998 ośrodek przeprowadził swój pierwszy projekt artystyczny w przestrzeni miasta, związany z Pamięcią. Historia tego projektu sięga roku 1996, kiedy to ośrodek przedstawił władzom miasta program użytkowy dla kamienicy Grodzka 19, zgodnie z którym miał w niej powstać mały pensjonat. W 1997 roku podjęto decyzję o remoncie kamienicy. Na początku roku 1998 miasto Lublin przekazało ośrodkowi kamienicę w zarząd, a jej mieszkańcy zaczęli się powoli przygotowywać do przeprowadzki do nowych mieszkań. Powstał pomysł, aby w czasie poprzedzającym wyprowadzenie się z kamienicy jej dotychczasowych lokatorów, zro-

bić dokumentację fotograficzną ich codziennego życia. Były wtedy również nagrywane wspomnienia mieszkańców związane z tym miejscem. Uzyskany materiał dokumentalny stał się punktem wyjścia do artystycznego działania „Dom – Grodzka 19”. Na wiosnę 1998 roku, po wyprowadzeniu się ostatniego lokatora, w pustą przestrzeń kamienicy została „wmontowana” na kilka dni instalacja artystyczna, nawiązująca do codziennego życia lokatorów tej kamienicy. Tak opisany był ten projekt: *To była próba artystycznego dotknięcia końca pewnego okresu w życiu Starego Miasta w Lublinie oraz związanej z nim mikrospołeczności. Lubelskie Stare Miasto zmienia się. Remontowane są kolejne kamienice i za kilka lat będzie to zupełnie inne miejsce.*

Kamienica Grodzka 21 zaadoptowana na restaurację Hades/Szeroka i biura Ośrodka „Brama Grodzka – Teatr NN”.

Wnętrze kamienicy Grodzka 19 przed remontem. Kamienica Grodzka 19 po remoncie.

Wystawa „Wielka Księga Miasta” (1999).

Makieta dawnej dzielnicy żydowskiej.

Lubelska Trasa Podziemna – wewnątrz.

Trasa Podziemna – fragment instalacji „Pożar Miasta Lublina”.

Wystawa „Pamięć Miejsca”.

Wystawa „Pamięć Miejsca”.

Pierwsze wystawy

Pierwsze prezentacje w przestrzeni siedziby ośrodka powstały w 1998 i 1999 roku. Były to duże wystawy dokumentalne – „Wielka Księga Miasta” i „Portret Miejsca” – opowiadające o historii miasta z okresu sprzed 1939 roku. Na tych wystawach, tworzących swoisty teatr pamięci, zostały pokazane unikatowe fotografie, plany i dokumenty związane z dwukulturową, polsko-żydowską historią Lublina. W oparciu o te wystawy została stworzona stała ekspozycja o charakterze scenografii teatralnej, będąca jednocześnie aranżacją wnętrza Bramy Grodzkiej. Jej ważnym elementem jest do dnia dzisiejszego makieta dawnego lubelskiego zespołu staromiejskiego obejmująca dawną dzielnicę żydowską. Makieta unaocznia skalę zniszczenia dokonanego na organizmie miejskim w czasie II wojny światowej. Była to pierwsza w Polsce wystawa, która w tak dużym stopniu wykorzystywała multimedia.

Projekt „Historia Mówiona”

W 1998 roku rozpoczęliśmy systematyczne rejestrowanie wspomnień mieszkańców miasta. W ten właśnie sposób powstał w ośrodku projekt „Historia Mówiona”. W ciągu jego trwania udało się zarejestrować i umieścić w internecie ponad trzy tysiące godzin nagrań. Te wspomnienia są ważną częścią duchowego dziedzictwa kulturowego miasta.

Wystawa „Elementarz” (2003)

W roku 2003 otwarto na terenie Państwowego Muzeum na Majdanku wystawę „Elementarz” przygotowaną przez ośrodek. Została ona zlokalizowana w jednym z niewykorzystywanych baraków obozowych. Wystawa poświęcona jest dzieciom przebywającym w tym obozie w czasie okupacji. Ma charakter instalacji artystycznej, która – używając prostych środków wyrazu – tworzy symboliczną przestrzeń oddziaływującą bardzo silnie na emocje widza.

Lubelska Trasa Podziemna (2005)

W 2005 roku ośrodek przejął tzw. Lubelską Trasę Podziemną i zbudował dla niej cały program użytkowy. Trasa stała się jedną z największych atrakcji Starego Miasta w Lublinie. Przechodząc przez nią można zobaczyć inscenizację (w formie mechanicznego teatrzyku) wielkiego pożaru, który wybuchł w mieście w 1719 roku. W podziemiach znajduje się również pięć makiet przedstawiających Lublin w różnych okresach rozwoju.

Wystawa „Lublin. Pamięć Miejsca” (2009)

Przez lata Brama powoli zamieniła się w miejsce, w którym – jak w Arce Pamięci – ocalamy dla przyszłych pokoleń stare fotografie, dokumenty, wspomnienia. Kolejna wystawa z roku 2009 pod tytułem „Lublin. Pamięć Miejsca” została zbudowana jak wnętrze archiwum, dlatego ważnym elementem podkreślającym jej charakter są metalowe regały z tysiącami segregatorów. Integralną część wystawy stanowi kilkanaście stanowisk komputerowych. Przechodząc przez wystawę, oglądamy setki zdjęć, słuchamy wykreowanych dźwięków przedwojennego miasta. Jednocześnie,

Fragment jednej z makiet w Podziemiach.

w ułożonych na półkach segregatorach, możemy przeczytać informacje o konkretnych domach i ulicach. Pierwsza część wystawy, opowiadająca o życiu Żydów w Lublinie (do 1939 roku), kończy się w miejscu, gdzie prezentowana jest makieta Lublina.

Druga część wystawy, będącej instalacją artystyczną, poświęcona jest pamięci zgładzonej społeczności żydowskiej w Lublinie. Jest to też opowieść o Sprawiedliwych – tych, którzy ratowali Żydów.

Wystawa „Pamięć Miejsca”.

Wystawa „Elementarz” w baraku na Majdanku.

Izba Drukarstwa.

Izba Drukarstwa

Na początku 2007 roku Ośrodek „Brama Grodzka – Teatr NN” został gospodarzem zrujnowanej Izby Drukarstwa Lubelskiego znajdującej się od 1980 roku przy ul. Żmigród 1. Wcześniejsze próby ratowania Izby przez jej opiekunów okazały się daremne. W efekcie sprzęt popadł w ruinę, a lokal nieużytkowany, niewietrzony i nieogrzewany stał się ruderą. Dzięki staraniom ośrodka zapadły decyzje o wyasygnowaniu środków finansowych z budżetu miasta Lublina na gruntowny remont pomieszczeń i utworzenie w tym miejscu Izby Drukarstwa. Już w maju 2008 roku mogła ona rozpocząć swoją działalność. Dodajmy jeszcze, że dokładnie w tym miejscu powstała w roku 1932 drukarnia „Popularna” działająca na lubelskim rynku poligraficznym przez kilkanaście lat.

W Izbie można zobaczyć wciąż sprawne maszyny drukarskie oraz urządzenia introligatorskie używane w starych lubelskich drukarniach. Wiele z nich ma ponad sto lat. Tutaj też możemy dowiedzieć się o historii książki i drukarstwa w Lublinie.

Następnym etapem prac podjętych w 2009 roku było powiększenie przestrzeni użytkowej Izby o dodatkowe pomieszczenia, które urządzono pod budynkiem przy ul. Żmigród 1. Izbie Drukarstwa zostały również przekazane dodatkowe pomieszczenia znajdujące się na piętrze. Te dwa poziomy udało się połączyć wewnętrznym ciągiem komunikacyjnym w spójną całość. Podjęte przez ośrodek prace miały też charakter „ratunkowy” dla całej kamienicy, w której znajduje się Izba.

Wystawa „Siła Słowa” (2011)

Dzięki nowym pomieszczeniom, mogła powstać w Izbie wystawa poświęcona niezależnemu obiegowi wydawniczemu, podziemnym drukarniom i kolportażowi zakazanych książek. Wystawa ta jest symbolicznym nawiązaniem do zdarze-

nia, które miało miejsce w drukarni przy ul. Żmigród 1 w roku 1944, tuż pod koniec wojny. Niemcy aresztowali wtedy i rozstrzelali 14 drukarzy za druk nielegalnych wydawnictw Polskiego Państwa Podziemnego.

Na wystawie dowiadujemy się o historii uruchomienia w Lublinie podziemnej drukarni, w połowie roku 1976 przez opozycyjne środowisko lubelskich „Spotkań”. W epoce PRL-u było to jedno z pierwszych tego typu działań i jednocześnie początek podziemnego, niezależnego ruchu wydawniczego w Polsce. Powstanie tej drukarni było czymś zupełnie wyjątkowym nie tylko w kraju, ale też na skalę całego bloku komunistycznego.

Na wystawie można zobaczyć m.in. powielacz, na którym w roku 1977 wydrukowano dwa pierwsze numery „Zapisu”. Uważa się, że wtedy właśnie zrodził się podziemny ruch wydawniczy w Polsce. Częścią ekspozycji jest również drukarnia podziemna „Solidarności” z lat 80.

Plac Śmierci

W roku 2008 na mocy uchwały Rady Miasta Lublina została przekazana ośrodkowi nieruchomości przy ul. Zimnej o powierzchni 440 m kw. Jest to fragment znajdującego się tu tzw. lubelskiego Umschlagplatzu zlokalizowanego na terenie dawnej rzeźni miejskiej. W roku 1942 (od 16 marca do 14 kwietnia) Niemcy wykorzystali ten teren do przeprowadzenia deportacji ludności żydowskiej do obozu zagłady w Bełżcu.

Od chwili przejścia działki ośrodek podjął działania na rzecz upamiętnienia tego miejsca. Został m.in. przygotowany i przeprowadzony konkurs architektoniczny na „opracowanie projektu trwałej przestrzennie formy” dla upamiętnienia tego miejsca. Końcowym efektem tych działań jest skierowanie do realizacji projektu przygotowanego przez Biuro Architektoniczne „Stelmach i Partnerzy”. Będzie to wypełniony ziemią betonowy blok o wymiarach dokładnie odpowiadających działce, będącej w dyspozycji miasta: 44 x 10 m. Jego wysokość zaprojektowano na 7 m.

Inne działania – Internet

Na przełomie XX i XXI wieku nowe technologie (komputer, internet, telefon komórkowy) stały się częścią codziennego życia ludzi na całym świecie. Sieć internetowa jest już jedną z najważniejszych przestrzeni w obszarze kultury – generowane są w niej nowe zjawiska i idee, spotykają się tu miliony młodych użytkowników.

Tradycyjne metody opowiadania o przeszłości coraz bardziej zawodzą i nie są już atrakcyjne dla młodego pokolenia. Używając nowych technologii i wykorzystując możliwości, jakie ona niesie, ośrodek rozpoczął budowanie jakościowo nowych form popularyzacji dziedzictwa kulturowego.

Oto krótka historia wykorzystywania do tego celu internetu.

W 2001 roku powstał w ośrodku pomysł zbudowania portalu „Lublin. Pamięć Miejsca” popularyzującego Lublin i jego dziedzictwo kulturowe. Chcieliśmy pokazać Lublin w oparciu o możliwości, jakie daje nowe medium – internet. W ramach tego działania tworzone były bazy danych, pozwalające na gromadzenie i udostępnianie za pomocą internetu dokumentów tekstowych, materiałów ikonograficznych oraz materiałów audio.

W maju 2003 rok ośrodek wystąpił z inicjatywą wspólnej budowy przez lubelskie biblioteki i archiwa „Wirtualnej Biblioteki Lublina i Regionu Lubelskiego”. Była to jedna z pierwszych tego typu inicjatyw w Polsce. Punktem wyjścia miało być doświadczenie ośrodka związane z jego dotychczasowymi projektami internetowymi. Niestety, idea ta nie doczekała się wtedy realizacji i związku z tym ośrodek rozwijał samodzielnie swój projekt.

W zasobach portalu można było odnaleźć i przeczytać teksty, artykuły i całe książki, poświęcone lokalnej historii, można było usłyszeć wspomnienia świadków i miniwykłady specjalistów z danej dziedziny wiedzy. Można było też zobaczyć zdjęcia związane z konkretnym wydarzeniem, z codziennym życiem w danym czasie.

W roku 2005 powstał przy współudziale ośrodka pierwszy portal internetowy o historii Żydów w Europie: www.zydzi-zycie.net w ramach programu „Kultura 2000”. Partnerami w projekcie były instytucje z Holandii i Niemiec. Portal otrzymał prestiżową nagrodę „Erasmus Euro Media Medaille 2006”, przyznaną za nowatorskie projekty multimedialne z zakresu europejskiej edukacji kulturowej.

W ciągu wielu lat pracy ośrodka przy budowie portalu „Lublin. Pamięć Miejsca” zostały zgromadzone w jego bazach tysiące różnych tekstów oraz materiałów dokumentalnych, m.in. ponad trzy tysiące godzin nagrań wspomnień mieszkańców miasta (program „Historia Mówiona”) oraz kilka tysięcy fotografii. Pod względem ilości materiałów cyfrowych ośrodek znajduje się w pierwszej dziesiątce największych bibliotek cyfrowych w Polsce, zrzeszonych w Federacji Bibliotek Cyfrowych, a w ciągu trzech ostatnich lat jego strony internetowe były odwiedzane ponad milion razy.

Pod koniec 2008 roku – ze względu na powiększającą się ilość publikowanych na stronach ośrodka zdjęć, nagrań dźwiękowych i filmów – została zakupiona macierz i biblioteka taśmowa. Macierz, zawierająca dwanaście dysków twardych, umożliwia szybki dostęp do danych dla każdego redaktora portalu. Chcąc zapewnić wysoki stopień zabezpieczenia unikatowych materiałów wytwarzanych w ośrodku, zastosowana jest biblioteka taśmowa, w ramach której na specjalnych taśmach wykonywane są zapasowe kopie tych materiałów. W 2009 roku ośrodek zaczął zmieniać sposób publikacji danych cyfrowych, takich jak

zdjęcia, filmy czy książki. System, na którym się oparliśmy, to dLibra.

Dzięki temu systemowi, redaktorzy portalu „Lublin. Pamięć Miejsca” mogą bez problemu łączyć tematycznie zdjęcia, filmy czy historie mówione i wykorzystywać je na tworzonych przez siebie stronach ośrodka. System ten zapewnia zgodność opisu z wieloma projektami międzynarodowymi m.in. z Europeana – biblioteką europejską.

W roku 2011 została udostępniona w portalu internetowym zbudowanym przez ośrodek wirtualna makieta fragmentu Lublina z 1939 roku. Obejmuje ona swoim zasięgiem obszar Starego Miasta wraz z nieistniejącą dzielnicą żydowską. W tym samym roku została również zbudowana wirtualna makieta jednego z lubelskich małych miasteczek – Józefowa Biłgorajskiego.

Działania upamiętniające ważne zdarzenia z historii najnowszej – poszukiwanie formy wyrazu

Różnego rodzaju działania artystyczne i animatorskie upamiętniające konkretne zdarzenia historyczne są formą ochrony intelektualnego dziedzictwa kulturowego, na które składa się m.in. pamięć o takich właśnie zdarzeniach. Jednym z przykładów może być podjęta przez ośrodek próba wprowadzenia do powszechnej świadomości wiedzy o Lubelskim Lipcu 80, który poprzedził wydarzenia w Stoczni Gdańskiej w sierpniu 1980 roku. Projekt ten nazwaliśmy „Wagon. lublin. pl”. Został on zrealizowany dwukrotnie – w 2005 i 2010 roku.

Przypomnijmy, że lubelskie strajki w lipcu 1980 roku były główną częścią wielkiej fali strajków, które przeszły w ciągu tego miesiąca przez całą Polskę, kończąc się w sierpniu 1980 roku powstaniem w Gdańsku „Solidarności”. W Lublinie symbolem tych wydarzeń stał się rozpoczęty 17 lipca strajk lubelskich kolejarzy. W rocznicę strajków wyjechał z Lublina, w ramach projektu artystyczno-edukacyjnego, „wagon. lublin. pl” – specjalny wagon. Jechała nim grupa młodych osób. Jadąc przez całą Polskę, przez małe i większe miejscowości – śladami polskiego lata 80, śladami polskiej pamięci – wagon dojechał 14 sierpnia do Gdańska, dokładnie w rocznicę rozpoczęcia strajków w stoczni. Uczestnicy podróży pytali ludzi, których spotkali, o ich marzenia dzisiaj i przesłanie, jakie chcieliby przekazać przyszłym pokoleniom. Wszystkie te działania zostały udokumentowane. W czasie podróży, w przestrzeni dworców, podczas postoju wagonu, prezentowano wystawę nawiązującą do pamięci o wydarzeniach lata 1980 roku.

Tomasz Pietrasiewicz

*Fotografie: E. Hardt, M. Kubiszyn, P. Sztajdel, J. Zętar
Archiwum Fotografii Ośrodka
„Brama Grodzka – Teatr NN”*